

BEYNƏLXALQ JURNALISTIKA

Nəsir ƏHMƏDLİ
prof-ahmedli@mail.ru

BİR DAHA APOSTROF VƏ DEFİS HAQQINDA

РЕЗЮМЕ

В статье речь идет о надстрочном знаке апостроф ('), до 2003 года имевшем место в азербайджанском алфавите и дефисе (-), употребляемом как знак переноса или как соединительная черта между словами. Автор выдвигает ряд рекомендаций по правильному употреблению этих знаков в азербайджанском языке.

Ключевые слова: апостроф, дефис, орфография, словарь, правила орфографии

SUMMARY

In the article the question is about the written above the line sign apostrophe ('), 2003 to taking place in the Azerbaijani alphabet and hyphen (-) used in sign of transfer or as a connecting line interword. An author pulls out the row of recommendations on the correct use of these signs in Azerbaijani.

Keywords: apostrophe, hyphen, orthography, dictionary, rules of orthography

Apostrof haqqında. Bilindiyi kimi, dilimizə ərəbcədən daxil olmuş bir para sözlərdə *e, ə* və *ö* saitlərinin uzun, bəzi sözlərdə isə hecalar arasındakı qeyri-standart bölgünün yerini və sonrakı saitin aydın deyilməli olduğunu bildirmək üçün uzun müddət xüsusi sətirüstü işarədən - apostrofdan (') istifadə edilib, onun yazıda saxlanılıb-saxlanılmaması XX əsrdə həmişə müzakirə obyektı olub və burada 3 mövqə görünüb:

1. Apostrof lazım deyil;
2. Lazımdır;
3. Yalnız klassik ədəbiyyatdakı sözlərdə lazımdır.

Ardı-arası kəsilməyən mübahisələrdən, müzakirələrdən sonra indi əlifbamızda bu işarə yoxdur. Bəs bundan əvvəl vəziyyət necə idi?

Azərbaycan dilinin 1975-ci ildə çapdan çıxmış orfoqrafiya lüğətində [1] 100-ə yaxın sözdə saitdən (*mə'lum, mö'min, şöbə* və s.), təxminən 20 sözdə isə samitdən [*bid'ət* (dinin qəbul etmədiyi yenilik), *məş'əl, hey'ət* və s.] sonra apostrof var idi (Eyni kökdən yaranmış düzəltmə və mürəkkəb sözlər bu saya daxil deyil, yəni *və'd, və'də, və'dəbaşı, və'dələşmə, və'dələşmək* kimi sözlər bir söz sayılıb). Bu sözlərdən təxminən 30-u [*e'dad* (hazırlama, layiq olduğu vəziyyətə gətirmə), *e'zaz* (əzizləmə), *e'raz* (təsədüf), *zilqə'də* (Qəməri ilinin 11-ci ayı), *mə'kulat* (azuqə)] müasir dilimizdə işlənir, təxminən 60 sözdə (*və'd, mə'rəkə, mə'rifət, mö'tərizə* və s.) apostrof formal xarakter daşıyır, yəni saitin uzun tələffüz olunmasına xidmət etmirdi (Apostroflu və apostrofsuz sözləri bir-birindən ayırmaq çətin olduğu bir para müəlliflər çox vaxt bu işarəni *qəbul, əyani, yəqin* sözlərində də qoyur, onları *qə'bul, ə'yani, yaxud əya'ni, yə'qin* formasında yazırdılar. Həqiqətən də, apostrofla yazılan *mə'rifət* sözündəki birinci *ə* apostrofsuz yazılan *qəbul* sözündəki *ə*-dən az uzanır ki, çox uzanmır). Cəmi 4 sözdə apostrofun qoyulmaması kontekstdən kənarda mənanın dəyişilməsinə səbəb olurdu: *bə'zan* (arabir) - *bəzan* (mək); *ə'yan* (zadagan) - *əyan* (aydın); *nə'rə*

(hayqırtı) - *nəə* (balıq); *sə'y* (çalışma, cəhd) - *səy* (ağılsız). 2-ci qrupa daxil olanların (apostrofün qalmasını istəyənlərin) əsas tutarqası da məhz bu sözlər idi. Göründüyü kimi, apostrofün lazımsızlığı fikrini irəli sürənlər və onları dəstəkləyənlər başqalarına nisbətən daha çox haqlı idilər, lakin 2-ci və 3-cü qruplara daxil olanların da narahatlığını anlamaq çətin deyildi. O vaxt nəşr olunmuş dərs vəsaitlərində biz hər üç mövqeni ümumiləşdirib təklif etmişdik ki, apostrof bir işarə kimi dilimizin qrafikasında qalsın, lakin sözlərin bir qisimi (*vəd, istefa, mərakə, rəy* və s.) apostrofsuz yazılsın, *sə'y göstərmək* birləşməsi onun milli sinonimi olan *çalışmaq* feili ilə əvəzlənsin, mənası dəyişən 3 sözdə (*bə'zan, ə'yan, nə'ra*) və Avropa dillərindəki bir sıra soyadlarda (*d'Annunzio, d'Artanyan, O'Neyl, O'Henri* və s.) apostrof saxlanılsın. İndi də bu fikirimizdə qalır və hesab edirik ki, apostrofu başqa bir məqamda da tətbiq etmək lazımdır. Fikirimizi aydınlaşdırmaq üçün iki cümləyə nəzər salaıq:

Alman almanı yerdən qaldırdı;

Kəndzaburo Oenin əsərlərində başəri problemlər qoyulub.

Birinci cümlənin ikinci sözünün kökünü kontekstdən kənarda müəyyənləşdirmək mümkün olmadığından oxucu onu iki mənada qavrayır: 1. Alman *alma*-nı (meyvəni) yerdən qaldırdı; 2. Alman *alman*-ı (soydaşını) yerdən qaldırdı (Bu hal bir sıra başqa sözlərdə də yarana bilər: *mədə+nin - mädən+in, ara+nın - aran+ın, tara+nın - taran+ın* və s.). İkinci cümlədə isə Yaponiya yazıcısının soyadı Azərbaycanca geniş yayılmadığından oxucuların çoxu hətta kontekst daxilində belə, həmin soyadın orijinalda necə (*Oe*, yoxsa *Oen*) olduğunu tapmaqda çətinlik çəkir. Göstərilən cümlələr belə yazılsa, anlaşılmazlıq dərhal aradan qalxar:

1. *Alman alma'nı yerdən qaldırdı, yaxud Alman alman'ı yerdən qaldırdı;*

2. *Kəndzaburo Oe'nin əsərlərində başəri problemlər qoyulub.*

Yeri gəlmişkən deyək ki, apostrofün lazımi məqamlarda söz kökünü (Əsas da xüsusi isimləri) şəkilçilərdən ayırmaq funksiyasında Anadolu türkcəsində çoxdan istifadə olunur.

Defis haqqında. Yazının bütün, yaxud əksər problemlərini əhatə edə bilən vahid prinsipin mövcudluğunu orfoqrafiya məsələləri ilə məşğul olan dilçilər həmişə ideal sayıblar və indi də belədir. Təəssüf ki, elə orfoqrafların özləri bir tərəfdən belə bir prinsipin işlənilməsinə biganəlik göstərir, başqa tərəfdən isə, çox zaman mövcud prinsipə də sonacən əməl etmir, yazıb-oxuyanları bir sıra dilemmələr (dilemlər) qarşısında qoyurlar.

Misal olaraq əks sözünün iştirakı ilə yaranmış mürəkkəb isimlərin yazılışını göstərə bilərik. "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti"ndə (2004) bu cür 62 sözdən yalnız 7-si (əksağırlıq, əksalışma, əksyanma, əkssoyun, əksqoşulma, əksişarəli, əksəndaz) bitişik, qalanları isə defislə (əks-atom, əks-əlaqə, əks-zərbə və s.) yazılmışdı [2, 209-210]. Eyni qayda ilə "Bitişik, yoxsa ayrı?" adlanan lüğətdə də eynitipli 44 sözdən 43-ü defislə verilib ([5, 85-86]). Sual olunur: nəyə görə qrammatik cəhətdən bir-birindən heç nə ilə seçilməyən əksağırlıq bitişik, əks-atom defislə yazılmalıdır? Belə sözlərdən bir neçəsinin heç bir lüğətdə olmaması isə onların ayrı yazıldığına işarədir. "Orfoqrafiya lüğəti"nin 2013-cü il nəşrində [3] "əks-ağırlıq", "əks-alışma", "əks-oyun" defislə yazılmışdır. 2019-cu ilin aprelində təsdiqlənmiş "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya normaları"nda deyilir ki, tərkibində "əks" morfemi olan mürəkkəb sözlər defislə yazılır. Bu bir cəhətdən yaxşıdır ki, bu sözlərin hamısına eyni prinsip tətbiq olunacaq. Digər tərəfdən isə, hesab edirik ki, bu cür sözlərin defislə yazılmasının məntiqi əsası yoxdur. Onlardan bir bölümü, yəni birinci növ təyini söz birləşməsi olanlar ayrı (əks tərəf, əks istiqamət, əks fikir və s.), bir vurğu ilə deyilib mürəkkəb isim olanlar isə [əks-hücum, əks-təbliğat, əks-səda (Bu söz "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı "yanqu" sözü ilə əvəzlənsə, daha yaxşı olar), əks-əlaqə və s.] bitişik yazılmalıdır.

Eyni fikiri maksi, midi, mini ilə düzəlmiş sözlərə də aid etmək olar. "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti"ndə (2004) maksi ilə düzəlmiş 2 (maksi-palto, maksi-yubka), midi ilə düzəlmiş 2 (midi-palto, midi-yubka), mini ilə düzəlmiş 9 (mini-basketbol, mini-diktofon, mini-futbol, mini-inşa, minikineskop, minikitab, minikompyuter, miniyarış, miniyubka) söz var. Bu 13 sözdən 7-si defislə, 6-sı isə bitişik yazılıb. "Bitişik, yoxsa ayrı?" lüğətində maksi və midi ilə düzəlmiş 6 (maksi-yubka, maksi-paltar, maksi-palto, midi-yubka, midi-paltar, midi-palto), mini ilə düzəlmiş 15 (mini-basketbol, mini-diktofon, mini-inşa, mini-yarış, mini-kineskop, mini-kitab, mini-kompyuter, minimetr, mini-yubka, mini-paltar, mini-palto, mini-stadion, mini-traktor, mini-fotoaparat, mini-

futbol) söz var və onların 14-ü defislə, biri isə (minimetr) bitişik yazılıb. Bilindiyi kimi, maksi - böyük, midi - orta, mini - kiçik deməkdir. Biz bunları sıfat kimi qəbul ediriksə, ayrı, ön şəkilçi (pristavka) kimi qəbul ediriksə, bitişik yazmalıyıq, çünki dilimizdəki ön şəkilçilərin əksəriyyəti (qeyri və kontr istisna olmaqla) bitişik yazılır: antisənitarıya, bixəbər, narahat, prototip və s. "Orfoqrafiya lüğəti"nin 2013-cü il nəşrində bu sözlərin hamısı bitişik yazılmış [3]. "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya normaları"nda da [4] bu qayda saxlanılmışdır.

Defisdən başqa bir məqamda - əvvəlki iki və daha artıq sözün sonrakı bir sözə birbaşa bağlı olduğunu göstərmək üçün istifadə edilsə, daha yaxşı olar. Məsələn, rus dilindəki iki ifadə - 1) Независимость и борьба за национальную культуру və 2) Борьба за независимость и национальную культуру - dilimizə eyni cür tərcümə olunur: Müstəqillik və milli mədəniyyət uğrunda mübarizə. Bu cür ikimənalılıqdan qaçmaq, ikinci halda uğrunda qoşmasının həm də müstəqillik sözünə aid olduğunu bildirməkdən ötrü defis işarəsindən bəhrələnmək mümkündür: 1) Müstəqillik və milli mədəniyyət uğrunda mübarizə; 2) Müstəqillik- və milli mədəniyyət uğrunda mübarizə".

Sovet dövründə rus dili vasitəsilə elmi leksikamıza keçmiş bəzi terminlərin - "boze-zərrəciklər"nin, "fermi-səviyyə"nin, "furye-spektroskopiya"nın və s. "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti"nin 2004-cü il nəşrindəki kimi defislə yazılmasını da düzgün hesab etmək olmaz. Boze, Fermi, Furye tanınmış alimlərdir və onların soyadları rus dilində hallanmayan isimlər qrupuna daxildir. B.Z.Bukçina və L.P.Kalakutskayanın yazdıqları kimi, "prepozitiv vəziyyətdə şəxs adının hal formalarının olmaması onun müəyyən isimlə defis vasitəsilə birləşdirilməsini dikə edir". Deməli, bu cür terminlər Azərbaycan türkcəsində defislə deyil, təyini söz birləşməsi kimi verilməlidir: Boze zərrəcikləri, Fermi səviyyəsi, Furye spektroskopiyası və s.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: Azərənşr, 1975, 58.000 söz
2. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: "lider" nəşriyyatı, 2004, 80.000-ə yaxın söz.
3. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. "Şərq-Qərb" Nəşriyyat Evi, 2013, 110.000-dən çox söz.
4. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya normaları. <https://report.az/elm-ve-tehsil/azerbaycan-dilinin-orfoqrafiya-normalari-aciqlanib/>
5. Kərimov L, Mahmudov M., Rəhmanov C. Bitişik, yoxsa ayrı? Lüğət. Bakı: Azərənşr, 1987, 256 s.

Rus dilində

6. Букчина Б.З., Калакутская Л.П. Орфография и грамматика (на материале терминологической лексики) // Терминология и культура речи. М.: Наука, 1981. с. 135-157.